

ЛАЛМИ ЕРЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация: Ушбу мақолада қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган лалми ерлар, улардан самарали фойдаланишнинг аҳамияти ва уларни баҳолаш жараёnlари ёритилган.

Аннотация: В данной статье рассматриваются богарные земли используемые в сельском хозяйстве, важность их эффективного использования и процессы их оценки.

Annotation: This article discusses the rainfed lands used in agriculture, the importance of their effective use and the processes of their assessment.

Кириш. Бугунги кунда мамлакатимизда деҳқончиликдан салмоқли ҳосил олинмоқда ва лалми ерларимиздан деҳқончиликда кенг фойдаланилмоқда. Лалмичилик бизнинг мамлакатимизда адир, тоғолди кенгликларида, асосан бўз тупроқларда йўлга қўйилган ва ривожланмоқда. Халқни дон маҳсулотлари билан таъминлашда лалми деҳқончиликнинг алоҳида ўрни бор.

Республикамиз лалми деҳқончилиги об-ҳаво, тупроқ унумдорлиги ва ўсимликлар дунёси вертикал зоналилик қонуниятига асосан ўзгариб боради ҳамда тупроқ ва иқлим шароитларига кўра текислик, қирадир, тоғ олди ҳамда тоғли минтақаларга бўлинади. Ҳозирги кунда мамлакатимиздаги мавжуд 754 минг гектардан зиёд ҳайдалиб деҳқончилик қилинадиган лалми ерларнинг бор-йўғи 300 минг гектарига ғалла ва мойли экинлар экилмоқда. Холбуки бугунги вазият барчамиздан ташаббус кўрсатиб жаҳондаги илғор тажрибаларни чуқур ўрганиш, фидойилик билан меҳнат қилишни талаб этмоқда. Лалми ерларни баҳолаш суғориладиган тупроқларни баҳолашдан бироз фарқ қилади. Табиий нам, яъни йиллик ёғин-сочин ҳисобига олиб бориладиган деҳқончилик лалмикор ҳисобланади. [4]

Тадқиқот объекти ва услублари. Лалми ерларда деҳқончиликнинг ўзига хос қийинчиликлари мавжуд бўлиб, булар қуйидагилардир.

Биринчи муаммо қисман рельефга, яъни ер усти ва тупроқни текис, нотекислигига, иккинчиси тупроқни сифат баҳосига, учинчиси шу тупроқни намлик шароитига, яъни ёғадиган ёғинни жадаллигига, миқдорига, вақтига, турига боғлиқ.

Шу боис лалми деҳқончилик олиб бориладиган ерларни баҳолашда тупроқ, рельеф, иқлим каби табиий категори-ялар назарда тутилмоғи даркор.

Ерларни маҳсулдорлигига қатор омиллар таъсир қилади. Уни қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Тадқиқот натижаси ва муҳокамаси. Ўзбекистонда лалми ерлар денгиз сатҳидан 300-1300 м нисбий баландликда тоғ олди текисликлари, адирликларда, паст тоғларда тарқалган. Сурхондарёда ва Қашқадарёда лалми деҳқончиликни юқори қисми тоғларнинг жанубий ён бағирларига тўғри келади ва денгиз сатҳидан 1700-1800

метр нисбий баландликка кўтарилган.

Лалми ерларнинг бундай кенг тарқалишига сабаби энг аввало ёғин-сочин миқдори ва ҳаво ҳароратининг миқдорлари, рельеф характери ҳисобланади. Бу майдонда йиллик ёғин миқдори 250-700 мм ни ташкил қилади. Бу миқдорларни кўп қисми (70-80 %) қиш ва баҳор ойларининг январ-апрелига тўғри келади. Май ойига келиб бу майдонда ёғин миқдори кескин камаёди. Июнь-августда ёғингарчилик бўлмайди, яъни нолга тушиб қолади. Айрим йилларда оз миқдорда ёғиши кузатилади. Лалми деҳқончиликда ёғингарчиликларнинг фасллар давомидаги тақсимо-ти катта аҳамиятга эга.

Тупроқлардаги нам захиралари ва тупроқ типларига асосланган лалми ерлар учун негизли шкала қуйидагича тавсия этилади [1].

1-жадвал.

Лалми ерлар учун негизли шкала.

№	Тупроқларнинг генетик гуруҳлари	Бонитет баллари
1	Оч-жигарранг	100
2	Тўқ тусли бўз	85
3	Типик бўз	70
4	Оч тусли бўз	50

Минтақавийлик қонунига асосан тупроқларнинг тип ва типчаларини географик тарқалиши аниқ биоиклим шароитига мувофиқ келади.

Демак, типик бўз тупроқлар тарқалган майдонларда хоҳ у Сурхондарё, хоҳ Фарғонада бўлсин, деярли бир хилдаги иқлимий кўрсаткичлар, ўсимлик турлари ва бошқалар мавжуд бўлади.

Лалми ерлар учун ҳам бонитировка коэффициентлари суғориладиган ерлар каби ҳосил билан тупроқ хосса-си ўртасида корреляцияланувчи катталиклар асосида ишланади. Маданий ўсимликларни лалми ерларда ва суғориладиган майдонларда ўсиши ва ривожланишида тупроқнинг механик таркиби ҳар хил таъсир кўрсатади. Суғорма деҳқончиликда тупроқнинг нам сиғими, сув ушлаш қобилияти каби катталиклари аҳамияти лалми ерлардагича бўлмайди. Маълумки, нам сиғими, тупроқни сув ушлаш қобилияти ўсимликларнинг вегетация даври давомида сув билан узлуксиз таъминлашда катта рол ўйнайди.

Лалми ерларда эса ўсимликни нам билан доимий равишда таъминлаб туриш бошқа омиллар билан бир-га тупроқ хоссаларига, айниқса механик таркибига

Табиий омилларнинг лалми ерлар маҳсулдорлигига таъсири.

кўпроқ боғлиқ. Оғир механик таркибли тупроқларнинг нам сифими нисбатан юқори бўлади, ўсимликларни енгил тупроқларга нисбатан кўпроқ вақт давомида сув билан намланиб туради. Шу боис бундай тупроқларнинг унумдорлиги лалмикор шароитида нисбатан юқори

хисобланади.

Тупроқларнинг бу хусусиятлари Молдова, Россия каби давлатларда ҳам таъкидланган бўлиб, нисбатан юқори даражада баҳоланади. Лалми ерларни баҳолашда тупроқларнинг оналик жинслари ҳам эътиборга олинади.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, лёсс ва лёссимон жинслар устида ҳосил бўлган тупроқларга пасайтирувчи қўлланиладиган коэффицентлар кўрсаткичга кўра 0,8-1,0 атрофида бўлади.

2-жадвал.

Тупроқ механик таркиби ва она жинсига кўра пасайтирувчи коэффицентлар.

№	Тупроқ ҳосил қилувчи жинслар	Тупроқни механик таркиби				
		Лойли	Оғир	Ўрта кумок	Енгил кумок	Кумок
1	Лёсслар ва лёссимон жинслар	1,0	1,0	0,9	0,8	-
2	Чағир тошли, кумокли, пролювиал ва элювиал жинслар	0,8	0,8	0,85	0,7	0,60

Маълумки, лалми ерларнинг тупроқлари эрозияланганлик даражаси гумус қатлами қалинлиги (А+В) ёки максимал миқдордаги қатлам чуқурлигига қараб дала шароитида аниқланади. Уни диагностик белгиларини қуйидагича тавсифлаш мумкин.

3-жадвал.

Эрозияланган ерларни ташхис белгилари.

№	Ювилганлик даражаси	Диагностик белгилари	
		А+В қатлам қалинлиги, см.	В қатлам чуқурлиги, см.
1	Ювилмаган	>70	>21
2	Кучсиз ювилган	50-70	21-31
3	Ўртача ювилган	30-50	31-51
4	Кучли ювилган	<30	<31
5	Ювилма жинслар тўплами	>75	>75

Юқорида кўрсатилган ҳосилни чекловчи омиллардан ташқари лалми ерларни ишлаб чиқариш қобилиятига жойнинг рельефи ҳам таъсир кўрсатади. Бу ўринда рельеф агроэкологик омил тариқасида энг аввало қуёш ва ердан келадиган энергиялар тақсимолига, ёғин тақсимолига таъсирли кўринади. Хилма-хил рельеф шароитидаги ўсимликлар ҳар хил даражада қуёш энергияси ва ёруғлик билан таъминланади.

Шарқий қия текисликларга қуёш нури нисбатан тик тушади, демак, кўпроқ иситади, яъни иссиқлик режими бошқаларга нисбатан фарқли бўлади. Шимолий ва ғарбий қия текисликларда нисбатан соя, шу боис намлик бироз

4-жадвал.

Қиялик даражаси ва экспозиция учун бонитировка коэффицентлари.

№	Қия текислик экспозицияси	Қиялик, даражада				
		<3	3-5	5-7	7-10	>10
1	Соя томон (ш, ш-ғ, ғ, ш-ш)	1,00	0,95	0,90	0,85	0,80
2	Қуёшли томон (ж, ж-ш, ш, ж-ғ)	0,90	0,85	0,80	0,75	0,70

кўпроқ, атмосфера ҳавоси ҳарорати пастроқ бўлади. Намликнинг тақсимолига рельеф элементларининг морфометрик катталиклари таъсир қилади. Рельефнинг намликка таъсири қия текисликларда, жарликларда, қиррали қояларда, узун ва тик қияликларда, чуқур чўкмаларда яққол кўринади. Тупроққа ва унинг ички қатламларига сингиб кириб борган сувлар қия текислик бўйлаб геохимёвий оқимни ташкил қилади ва қиялик бўйлаб пастқамликлар томон оқиб боради.

Айниқса қия текислик экспозицияси дончилик ҳосили билан корреляцияланади, шу боис лалми ерларни баҳолашда экспозиция учун ишланган коэффицентлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб, тўғри баҳолашга олиб келади [2].

Лалми ерларнинг балл-бонитетини аниқлаш суғориладиган ерларнинг унумдорлик даражасини аниқлаш каби бўлади, яъни тупроқни ҳосил билан корреляцияланувчи хусусиятлари учун ишланган коэффицентларга кўпайтириш асосида якуний балл-бонитет чиқарилади.

Тупроқни балл-бонитети ҳосилни режалашда, солиқ миқдорини аниқлашда ва бошқаларда муҳим катталик ҳисобланади. Солиқни табақалаш ҳам, рағбатлантирувчи солиқ миқдорини белгилаш ҳам тупроқни сифат кўрсаткичи, яъни унинг унумдорлигига боғлиқ бўлади. Айниқса олинadиган ҳосил миқдорини чамалаш, режалашда ҳал қилувчи асосий катталик ҳисобланади [3].

Хулоса ва таклифлар. Ҳозирги кунда мамлакатимизда лалми ерлардан жуда кам фойдаланилади, бироқ ер бу миллий бойлигимиз, ерларни муҳофаза қилиш улардан оқилона фойдаланиш бурчимиздир. Барча эътибор суғориладиган ерларга қаратилган бўлсада, лалми ерлардан ҳам кенгроқ фойдаланилса, кўпроқ натижаларга эришишимиз мумкин.

Т.М.АБДУЛЛАЕВ

“Ўздавергеодезкадастр” қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари,

Н.И.БУРХОНОВ,

Ерларни баҳолаш бўлими бошлиғи,

М.И.НУРЕТДИНОВА,

таянч докторант,

“Ўздаверлояха” ДИЛИ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бабажанов А.Р, Рўзиев С.Б, Мажитов Б. Х – Ердан фойдаланиш асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2018. 58 б
2. Шарипов С.Р Ер тузишининг амалий асослари Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2017. 12 б.
3. Мўминов К.М, Исмолов И, Кенжаев Ю.Ч, Бозоров К.Ш - Деҳқончилик илмий изланиш асослари билан // Маърузалар матни Самарқанд -2013